

XX СТОЛІТТЯ

<https://doi.org/10.33608/0236-1477.2022.03.28-44>
УДК 82.0: «192» А. Шамрай

Галина БАБАК, PhD зі слов'янських літератур
New Europe College — Institute for Advanced Study
Plantelor 21, Bucharest, Romania, 023971
e-mail: babakgalin@gmail.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7528-9601>

АГАПІЙ ШАМРАЙ У ПОШУКАХ СИНТЕТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ: 1920-ті роки

У статті розглянуто теоретичні погляди літературознавця Агапія Шамрая (1896—1952) у контексті рецепції філологічної системи О. Потебні та розвитку формального й соціологічного методів в українському літературознавстві та критиці 1920-х років. Особливу увагу приділено вивченню проблеми читача як спроби поєднати два підходи до розуміння літературного твору — формальний і соціологічний. У статті також порушено проблему «синтетичності» українського літературознавства 1920-х.

Ключові слова: А. Шамрай, О. Потебня, О. Білецький, російський формалізм, ОПОЯЗ, український формалізм, марксизм, соціологічний метод, читач.

У 1931 році Інститут Тараса Шевченка¹ в рамках політики самокритики розпочав перевірку методологічних позицій своїх співробітників². Перший диспут відбувся 30 берез-

¹ Нині — Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України.

² Починаючи з 1931 р. Інститут розпочав кампанію проти «псевдомарксистського» літературознавства та інших «ідеалістичних» течій — «фремовщини», «переверзевщини», «формалізму», «хвильовізму» тощо. Див. хроніки журналу «Літературний архів» за 1931 р.

Цитування: *Бабак Г.* Агапій Шамрай у пошуках синтетичної теорії літератури: 1920-ті роки // Слово і Час. 2022. № 3 (723). С. 28—44. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2022.03.28-44>

© Видавець — ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

ня та був присвячений розгляду наукової діяльності А. Шамрая, який мав «виправдовуватися» через свої «формалістичні ухили»³. Збори відкривав директор Інституту академік Дмитро Багалій, вступне слово належало заступникові директора — Сергію Пилипенкові, далі простір надавався самому «обвинувачуваному» — А. Шамраю, після чого виступали опоненти: Ст. Винниченко, Олександр Фінкель, Василь Бойко, Леонід Чернець, Макар Легавка⁴, Ієремія Айзеншток⁵. Практика публічної самокритики, що розгорнулася в межах нового етапу будівництва соціалізму в СРСР наприкінці 1920-х років і передбачала «чистку рядів» наукових співробітників і втручання партії в діяльність академічних інституцій, — окрема велика тема, на якій не буду тут зупинятися. Натомість ітиметься про доповідь А. Шамрая, у якій він відтворює історію розвитку своїх теоретичних поглядів і українського літературознавства 1920-х загалом.

Промовець зазначає, що початок його наукової кар'єри⁶ (як і кар'єри його однолітків) прикметний інтенсивними пошуками в царині методології і теорії літератури:

Вища бо школа не дала нам твердого методологічного ґрунту — ні етнографічний принцип в дослідженні літературних фактів проф. Сумцова, мого вчителя по Харківському Університету, ні суб'єктивно-соціологічне з ухилами в публіцистику трактування літератури в таких популярних тоді істориків письменства, як С. Єфремов — нас задовольнити не могли. <...> Зовсім природно, що в ті часи (1923 — 1924-й) найбільшу увагу звернув я, як і покоління літературознавців, до яких я належу, на праці Потєбні, особливо популярного в той час [курсив мій. — Г. Б.] у харківських літературознавчих колах, а головню на праці лєнінградських теоретиків літератури, надто «Опоязу», що були тоді «останнім словом науки». Таким чином, перша моя робота 1923 р. була присвячена Потєбні — «Потєбня і методологія літератури». <...> Далеко уважніше поставилися ми до теоретичних праць т. з. «формалістів», що захоплювали чіткістю і визначеністю літературного

³ Стенограма публічної самокритики А. Шамрая була надрукована в 3-му номері «Літературного архіву» за 1931 р. [28, 68—85].

⁴ У тексті стенограми Легавка помилково уведений під ініціалом [Т.]. Легавка Макар (1901—1970) — літературознавець, наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років активно виступав як критик формалізму й «буржуазного літературознавства», до 1960-х років завідував кафедрою російської літератури в Харківському університеті, зберігаючи установки і принципи «борця з ухилами».

⁵ І. Айзеншток також брав участь в обговоренні методологічних позицій А. Шамрая, проте редакція журналу не помістила його виступ серед інших. Можна припустити, що це було зроблено через брак місця: із запропонованих аргументів Шамрая очевидно, що він відповідає на критику І. Айзенштока, викладену в рецензії останнього на 3-й том «Харківської школи романтиків». Цей відгук було надруковано в попередньому номері журналу [3].

⁶ А. Шамрай 1917 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Святого Володимира, через два роки перевівся на історико-філологічний факультет Харківського університету, який закінчив 1921 р. Аспірант науководослідної кафедри історії України ХІНО (1922—1924), де в 1924—1931 рр. викладав історію української літератури; у 1924—1933 рр. працював старшим науковим співробітником науководослідного Інституту Тараса Шевченка в Харкові. Див. докладніше: [1, 2—8; 53, арк. 1—2].

об'єкту, недвозначним запереченням мішанини елементів літературного факту, твердо запроваджуваним принципом відмежування «літературного ряду» від інших «культурних» рядів... [28, 70].

Далі А. Шамрай наголошує на тому, що роботи Бориса Ейхенбаума, Віктора Жирмунського, почасти Віктора Шкловського та інших теоретиків ОПОЯЗу набули широкого розголосу в Україні, де їх використовували з різними застереженнями майже всі дослідники: «Ви пригадуєте, товарищі [так у тексті. — Г. Б.], якої популярності здобули на Україні в період 1924—1926 року проблеми, що їх порушили формалісти (наприклад, дискусія про “форму” й “зміст”)» [28, 71].

Історія ОПОЯЗу («Общества изучения поэтического языка») 1916 р. починається з наступу на Олександра Потебню та критики його філологічної системи⁷, що було зумовлено полемічним контекстом стосовно символістської естетики та теорії художнього «мислення образами»⁸. Формалістів, навіть тих, хто визнавав «грандіозність попитки построения теории литературы» О. Потебнею (Юрій Тинянов) [48, 24], більше цікавила відчутність (ощутимість) і довершеність літературної речі (у річищі феноменології) або автономія літературного ряду, ніж словесна образність у трактуванні психологічної естетики⁹.

Історія українського формалізму також починається зі звернення до творчої спадщини О. Потебні¹⁰. Однак якщо опоязівці почали з гострої критики його наукової системи, то українські історики літератури роблять спробу переосмислити його ідеї і — що принципово важливо — синтезувати їх із іншими популярними на той час методами; це засвідчує і згадувана А. Шамраєм стаття про О. Потебню (про яку йтиметься нижче).

Слід окремо сказати, що, на відміну від дедалі ширшого з кінця ХІХ ст. визнання харківського філолога в імперських центрах, україномовні літератори і критики фактично до кінця 1910-х років трактували вченого в дещо іншому й частково обмеженому ракурсі — як видатного лінгвіста і (ближче до кінця життя) видавця творів засновників нової української літератури (Григорія Квітки і Петра Гулака-Артемівського)¹¹. Спроби переосмислення ідей Потебні та його теоре-

⁷ В. Шкловський навмисне примітивізує теорію О. Потебні про внутрішню форму слова, зводячи його погляди до формули: поезія дорівнює образності, образність — символічності. Подібний силогізм, на думку В. Шкловського, був пов'язаний із тим, що О. Потебня не розмежовував мову поезії і мову прози. Визначенню мистецтва як «мислення образами» В. Шкловський протиставляє «відчутність речі» [59, 3—5]. Див. докладніше про це: [50, 36—47].

⁸ Див. статті В. Шкловського «Потебня» (1916), «Искусство как прием» (1917) [59; 60].

⁹ Не-формалістські критики О. Потебні, на зразок Бориса Енгельгардта або Густава Шпета, починаючи з 1920-х років, зосереджуються переважно на проблемі «внутрішньої форми» [див.: 30; 41; 42; 44].

¹⁰ Докладніше про особливості розвитку формального методу в Україні в 1920-ті роки див.: [10, 40—63].

¹¹ Крім чотиристоронника творів Г. Квітки, О. Потебня надрукував і прокоментував твори П. Гулака в «Киевской старине» 1888 р. [див.: 4; 54].

тичної спадщини в українському контексті засвідчено не лише в десятках наукових і критичних статей, які з'явилися протягом 1920-х років¹², а й у дискусії щодо новаторства його наукових пошуків. Прикладом може бути полеміка навколо генезису ідей О. Потебні між його учнями (Олексієм Ветуховим і Василем Харцієвим) і Віктором Петровим. Приводом для дискусії стали статті В. Петрова «Потебня і Лотце» (1924), «До питання про Потебню і Лотце» (1926), у яких він указав на випадки непрямого цитування та запозичення низки тез німецького філософа Германа Лотце в ранній праці О. Потебні «Думка і мова» (1862) [22; 23; 39; 40; 51; 52]¹³.

Про те, наскільки впливовою залишалися «потебніанські традиції» в харківських академічних колах 1910—1920-х, також свідчить діяльність його учнів — Михайла Халанського, В. Харцієва, Дмитра Овсянико-Куликовського, Олександра Горнфельда, Бориса Лезіна та ін¹⁴. В. Харцієв, О. Горнфельд, Б. Лезін збирали, коментували та популяризували спадщину О. Потебні. З ініціативи Б. Лезіна виникло та набуло широкої популярності російськомовне неперіодичне видання «Вопросы теории и психологии творчества» (1907—1923, 8 томів). Олександр Білецький зазначав: «Задумане як популяризація ідей Потебні й Веселовського, видання потім відійшло від цього задуму в широку царину теорії і психології творчості художньої і наукової, а також загальних питань естетики. <...> Воно дало привід говорити про “харківську школу” в царині літературознавства» [14, 16].

Однак, попри кропітку роботу його учнів, теоретичні ідеї видатного філолога були актуалізовані в українському критичному контексті завдяки раннім статтям ОПОЯЗу¹⁵. Зазначу також, що, на відміну від російських символістів, котрі «канонізували» О. Потебню¹⁶, в українському модернізмі впливи його ідей не дуже помітні (за винятком деяких можливих паралелей). До певної міри саме критика відомого попередника з боку формалістів змусила українських істориків літератури наново звернутися до його теоретичної спадщини. Цьому сприяв і суспільний контекст післяреволюційної доби, яка відкрила нові

¹² Наприклад, це статті І. Айзенштока, О. Білецького, О. Ветухова, Б. Лезіна, В. Харцієва, В. Петрова, Анатолія Машкіна, М. Сумцова та ін. Див. розділ «Література» до цієї статті, а також статтю Ольги Черемської і бібліографічний покажчик праць О. Потебні [35; 54].

¹³ Позицію В. Петрова підтримав харківський літературознавець Олександр Розенберг [43]. Про перебіг самої дискусії див.: [27, 220—223].

¹⁴ Більшість із них — вихідці з Харківського історико-філологічного товариства (заснованого 1877 р.), головою якого був сам учений, а після його смерті — М. Сумцов.

¹⁵ Про це досить докладно пише І. Айзеншток у статті 1926 р., розглядаючи й проекти видання творів Потебні, ініційовані його учнями, і дискусії навколо його ідей у контексті розвитку формального методу. Зокрема, він зазначає: «Уся система Потебні стояла десь осторонь від широкого шляху розвитку наукової думки» [6, 28].

¹⁶ 1910 р. Андрій Белий надрукував у журналі «Логос» велику статтю «Думка і мова (філософія мови Потебні)». У ній він розглянув ідеї вченого як теоретичну основу символізму [20].

можливості для становлення національного академічного проекту [27, 121—135]¹⁷. Молоде покоління українських філологів і критиків, які закінчили університет до початку 1920-х років, опинилося в ситуації методологічної кризи, що визначило їх подальший пошук наукових методів вивчення літератури. Своїм прямим попередником, у працях якого можна було знайти основу для нових теоретичних побудов, вони бачили саме О. Потебню. Тому не випадково А. Шамрай та інші українські історики літератури 1920-х¹⁸ звертаються до переосмислення філологічної системи видатного попередника.

Стаття А. Шамрая «О. Потебня і методологія історії літератури» (датована 1923 р.) задумана як полеміка з «опоязівцями» і до певної міри — як «захист» спадщини вченого від нападок із боку російських формалістів. На думку автора, «ховати Потебню трохи передчасно і тому, визнаючи певні практичні успіхи “Опоязу” в сфері літературного дослідження, гадаємо, що теоретичні “новаторства” формалістів в порівнянні з Потебнею є лише ухил від його системи [курсив мій. — Г. Б.] і далеко не корисний для них» [55, 50]¹⁹.

Стаття складається зі вступу, двох частин, кожна з яких містить 15 і 9 тез-аргументів відповідно, і висновку. Із самого початку А. Шамрай акцентує увагу на важливості ідей попередника для сучасного літературознавства (як українського, так і російського):

Ім'я Потебні користується великою популярністю серед людей, що стоять близько до науки мовознавства <...>. Але Потебня значно ширший — не тільки мовознавство, але й наука про літературу з появою системи Потебні стала на новий шлях, хоча треба визнати, що в цьому відношенні йому не пощастило: *лише в наші дні поволі почалося знайомство* [тут і далі курсив мій. — Г. Б.] з його системою в цьому напрямкові і тому не дивно, що незважаючи на існування досить широкої літератури про Потебню, <...> *питання про те, що дала нового його система що до методології історії літератури, дуже мало розроблене* [55, 49].

Тож А. Шамрай наголошує на тому, що одне з головних завдань його розвідки — «определення місця, що займає система О. Потебні серед сучасних літературно-критичних течій» [55, 49].

¹⁷ О. Білецький зазначає: «До 1917 року українське літературознавство в царській Росії існувало як заняття приватних осіб, що зазвичай працювали за межами вищої школи» [14, 18].

¹⁸ Наприклад, Майк Йогансен у розвідці «Елементарні закони версифікації» (1922) розглядає принципи віршування на основі «теорії образу» О. Потебні; Борис Навроцький у книжці «Мова та поезія» (1925) пропонує теоретичну модель літератури, спираючись на ідеї О. Потебні [45]. На спробу Навроцького «побудувати всеохоплюючу систему наукового мислення» одним із перших указав В. Петров у рецензії 1927 р. [38, 332]; Б. Лезін 1927 р. вслід за Валеріаном Переверзевим поєднує психологічні та марксистські засади аналізу на прикладі дослідження письменницької біографії [32].

¹⁹ У своїй критиці формалізму Шамрай виходить зі статті Іллі Плотникова (1923). Пор.: «Істотних принципових розбіжностей між Потебнею і “Опоязом” немає. <...> Праці “Опоязу” загалом спираються на вчення Потебні про природу слова і словесного твору» [42, 39].

Зауваживши великий інтерес серед фахівців до питань методології історії літератури, автор виокремлює два ворожих табори — формальну школу на чолі з ОПОЯЗом і соціально-економічну, яка у своїх студіях виходить із теорії історичного матеріалізму. Дослідник зазначає, що причина цього антагонізму полягає в різниці підходів до оцінки літературних творів. Якщо представники соціально-економічного методу, на його думку, нехтують іманентні закони розвитку літератури й вивчення елементів форми художнього твору, то формальна школа розглядає художню діяльність «не як органічну потребу... а як своєрідну гру, що являється наслідком вияву звільненої від життєвої боротьби психичної енергії» [55, 51]. Свою аргументацію автор підтверджував посиланням на статті В. Шкловського, уміщені в збірнику «Поетика» (1919).

Рішенням, котре підсилило б науку про літературу, на думку А. Шамрая, є об'єднання цих двох методів. Дослідник зазначав, що аналіз художнього твору має містити два плани — вивчення елементів художнього висловлювання в їхній взаємодії і встановлення зв'язку елементів форми з оточенням. Як приклад такого «синтетичного підходу» (за визначенням самого автора) у російській критиці А. Шамрай перераховує роботи Миколи Чужака, Бориса Арватова, Григорія Винокура, що з'явилися на сторінках часопису «ЛЕФ». Дослідник також зазначав, що сам Лев Троцький стоїть на позиції об'єднання двох шкіл, на чому наголошує у своїй книжці «Література і революція» (1923). В українському літературознавстві Шамрай називає працю Бориса Якубського «Соціологічний метод у письменстві» (1923), але, на його думку, їй «шкодить дуже популярний виклад марксизму» [55, 54].

Водночас дослідник зазначає, що, незважаючи на певні досягнення в цьому напрямку, названим студіям бракує усвідомлення «меж і обсягу свого методу і різне його тлумачення» [55, 54]. З його погляду, саме система О. Потебні є тим ґрунтом, на якому може виникнути дійсно наукова методологія історії літератури: «Не відкидаючи цілком ні нових, ні старих методів літературного досліду, вона об'єднує і коректує їх, подаючи геніальний аналіз психології творчості і висовуючи, крім того, нову проблему (в Росії), яка ні до Потебні, ні після нього майже не розроблювалася. (Значіння читача в літ. процесі)» [55, 55].

Далі А. Шамрай переходить до розгляду окремих ідей О. Потебні, важливих для побудови «синтетичного» методу аналізу літературного твору (як прозового, так і поетичного). Укажу на два принципово важливі аспекти. По-перше, автор зазначає, що О. Потебня підходить до вивчення слова не як до умовного знака, а як до живого організму, котрий нерозривно пов'язаний із процесом мислення і — що важливо — змінюється в процесі історичного розвитку суспільства: «Значіння слова — змінна частина слова, що безперервно змінюється в зв'язку з поширенням досвіду індивідуума, певної групи, або суспільства» [55, 56]. По-друге, А. Шамрай пише, що О. Потебня, виходячи з властивостей поетичного твору, устанавлює активну позицію читачів щодо нього як необхідний чинник розвитку літературного процесу: «Як і

слово, поетичний твір, з'явившись у світ, становиться придбанням суспільства і постійно змінює своє значіння (зміст), відбиваючи постійний розвиток його (суспільства); другими словами, стає за чинник, що організує досвід сприймача, відбиваючи особливості його досвіду» [55, 60].

Із цього А. Шамрай робить висновок, що сутність літературного твору полягає в його «процесуальності», даній самою логікою побутування твору в суспільстві:

Літературний твір визначається, таким чином, як пізнавальний процес, наслідок суспільної творчості. Сутність його полягає в тому, що певний художній образ (об'єктивна величина), з'явившись внаслідок індивідуального намагання до усвідомлення свого психичного досвіду, стається за чинник, що організує і усвідомлює досвід читачів іноді на протязі століть. Як і слово, художній образ, входячи в досвід читача, мусить відбити всі особливості його, що кінець-кінцем обумовлюється особливостями оточення, і в цьому полягає невідпинний розвиток і зростання змісту або «ідеї» літературного твору [55, 62].

У другій частині статті А. Шамрай пропонує схему послідовного аналізу літературного твору в його процесуальному аспекті — від моменту створення до моменту «відтворення» у свідомості читачів, «цебто суспільного життя твору»: 1. аналіз художніх образів і структури твору; 2. вивчення біографії письменника; 3. текстологічний аналіз²⁰; аналіз сюжету як певної схеми («те, що ми називаємо в звичайному вжитку “змістом”»); композиції («тобто прийомів, які письменник вжив при будівництві даного сюжету»)²¹; стилю твору²²; ритму і мелодики як поезії віршованої, так і невіршованої; синтаксису [55, 62—66].

Після аналізу «утробного життя твору» (за висловом А. Шамрая) дослідникові належить перейти як до вивчення соціального аспекту творчості автора, так і до історії читацького сприйняття твору, яка виявляється у формі наслідувань, критичних статей, думок щодо «ідеї» твору, висловлених у приватному листуванні, а також «в більш активній формі — в формі засвоєння завичок, ідеалів укоханих літературних персонажів і т. інш[е]» [55, 66]. Нарешті, після того як матеріал вивчений і класифікований, дослідник має «підвести соціальну базу», «тобто поставити питання, чому цей твір був поширений саме в цій групі і чому він так, а не інакше сприймався» [55, 67]. Отже, А. Шамрай намага-

²⁰ А. Шамрай зазначає, що текстологічний аналіз — перший крок історико-літературного дослідження, і посилається на роботи Гюстава Лансона, Модеста Гофмана, Олексія Шахматова, Володимира Перетца.

²¹ Шамрай посилається на роботи Олександра Веселовського, В. Шкловського, В. Жирмунського, Б. Ейхенбаума, В. Переверзева і стверджує: «Аналіз композиційних прикмет літературного твору дає багато цінного до психології письменника. Надзвичайна розтягнутість оповідань Квітки, затримування на описах природи... і майже повна відсутність інтриги, знаходиться цікаве пояснення в особистих прикметах натури Квітки і його життя (пасивність натури, замкненість в останні роки...)» [55, 64].

²² «Вивчати стиль — значить підходити найближче до інтимного життя письменника, бо стиль є характерний спосіб людини висловлюватися» [55, 65].

ється об'єднати дві антагоністичні школи — формальну і соціологічну — за допомогою виокремлення категорії «процесуальності» твору (за О. Потебнею) і зміщення оптики до інстанції читача.

Загалом, проблема читача активно розроблялася в українському літературознавстві 1920-х років і передусім у працях історика і теоретика літератури Олександра Білецького. А. Шамрай посилається на запропоновану О. Білецьким у статті колеги «Об одной из очередных задач историко-литературной науки (изучение истории читателя)» (1922) класифікацію читачів: «читач, який узявся за перо», «читач, який нав'язує авторові свої ідеї» [55, 66]. Зокрема, у тій самій статті О. Білецький пише: «Отже, цілком необхідна класифікація літературних явищ кожної даної епохи за читацькими групами, що пред'являли попит на певні явища; проте одного цього мало: необхідно розібратися також і в самих читацьких групах — не лише з погляду їхнього соціального значення, а й із погляду взаємин цих груп і письменника» [16, 30].

О. Білецький у 1910-х—1920-х роках, подібно до Володимира Перетца (у ще довоєнному Києві)²³, об'єднав навколо себе молодих студентів і аспірантів Харківського університету. Серед його учнів були А. Шамрай, І. Айзеншток, Володимир Державін, Захарій Чучмарьов та ін. 1912 року О. Білецький обійняв посаду приват-доцента на кафедрі російської мови та літератури, де з 1916 р. вів літературознавчий семінар, який сформував не одне покоління українських філологів і критиків. І. Айзеншток згадує, що того року О. Білецький запросив його, на той момент студента-юриста першого курсу Харківського університету, взяти участь у тільки-но організованому «історико-літературному гуртку»: «Коли ми познайомилися наприкінці 1916 р., він [Білецький. — Г. Б.] у відповідь на питання — як працювати? — рекомендував мені перших два “опоязівських” “Сборника по теории поэтического языка”» [8, 73]. Мемуарист також зазначає, що в «теоретико-аспірантському семінарі» початку 1920-х керівник знайомив слухачів із західними працями в галузі теорії і методології літератури. Про самих учасників гуртка можемо дізнатися з автобіографії О. Білецького:

Довкола мене утворювалася із 20-х років група молоді, аспірантів і наукових співробітників кафедри історії європейської культури, літературна секція якої була потім перетворена на кафедру літературознавства, ще пізніше вилучена в інститут імені Т. Г. Шевченка. У центрі наших спільних занять стояли питання естетики, розроблювані на матеріалах західної, російської і української літератур. Група наша мала деяку популярність і за межами Харкова. Найбільш жваву участь у роботі брали І. Я. Айзеншток, М. О. Габель, М. Р. Давидович, З. С. Єфімова, М. П. Самарін, А. Г. Розенберг, І. Я. Каганов, А. П. Шамрай, А. З. Левенсон, З. І. Чучмарьов, С. М. Утевський. <...> Особливістю нашої роботи в 1926—1927 роках було виокремлення в особливу групу доповідей, пов'язаних з історією читача [12, 19].

²³ Білецький згадує: «Поїздка до Києва восени 1908 року познайомила мене із “семинаром” В. М. Перетца, і чари його “філологічного методу”, приклад роботи його учнів на мене подіяли» [12, 9]; «“Філологічний метод” В. М. Перетца вимагав вивчення літературної специфіки, загострював інтерес до питань форми» [12, 11].

Результатом колективної роботи секції літератури ХІНО стало видання 1923 р. «Указателя литературы по поэтике 1900—1922», складеного Ісааком Кагановим та І. Айзенштоком. Однак, судячи з листа І. Айзенштока до Осипа Бріка від 19 квітня 1923 р., на цьому робота зі збору бібліографії «харківського гуртка формалістів» не закінчилася:

Нарешті, ще одне прохання — звернене до Гуртка [мається на увазі московський філіал ОПОЯзу. — Г. Б.]. Нас дуже цікавили б відомості про прочитані в ньому доповіді, про колективні праці, особисті праці окремих його членів, нарешті, про надруковані праці. В обмін могли би бути вислані відомості про роботу харківського гуртка «формалістів» [2, арк. 2].

За словами самого О. Білецького, який виховувався в атмосфері Харківського університету, «на той час насиченій впливом Потебні», він не був ні «потебніанцем», ні «формалістом», хоч і першим, і другим приділяв значну увагу у своїх теоретичних пошуках [12, 18]. Його наукові інтереси в 1920-ті роки були зосереджені на питаннях теорії та методології літератури, головно — на вивченні проблеми читача як важливого чинника літературного процесу. У 1922—1923 рр. виходять відразу декілька студій, які відображають його тодішні пошуки: «Новітні течії російської науки про літературу», у якій він полемізує з опоязівцями²⁴, «Потебня і наука історії літератури в Росії», а також уже процитована стаття «Про одне із чергових завдань історико-літературної науки» [11; 16; 17]. Його наступна праця — «У майстерні художника слова» — багато в чому визначила подальше вивчення ролі читача в еволюції літературних форм [25; 36]. Того ж року виходить «Поетика» Ріхарда Мюллера-Фреєнфельса в перекладі Ісаака Каганова й Естер Паперної. У передмові до книжки О. Білецький зазначає, що роботу Р. Мюллера-Фреєнфельса слід розглядати в межах *психологічного підходу* до вивчення літератури; саме завдяки своєму союзу зі психологією, на думку дослідника, поетика «набула деякої наукоподібності, із часом щораз більше перетворюючись на справжню науку» [15, 49].

Але якщо в О. Білецького ідея вивчення читача була радше проектом (уже у другій половині 1920-х учений відходить від теорії питання [25, 518—520]), то А. Шамрай розробляє цю тему далі, наповнюючи її історико-культурним змістом: проблема читача посідає центральне місце і в його наступних історико-літературних працях. До неї він звертається у статті «“Формальний” метод у літературі» (1926), яку редакція «Червоного шляху» розміщує в одному номері поряд зі статтями Б. Ейхенбаума «Теорія “формального методу”» та З. Чучмарьова «Соціологічний метод в історії та теорії літератури». Розвідка Шамрая — найбільш концептуальна порівняно зі студіями інших українських критиків (З. Чучмарьова, Василя Бойка, Анатолія Машкіна), які долучилися до полеміки з російськими формалістами й передусім — із Б. Ейхенбаумом [10; 37]. Ідеї Шамрая про співвідношення літературних рядів можуть розглядатися також

²⁴ Див. також рецензії Білецького на роботи В. Жирмунського та В. Шкловського [18; 19].

у контексті надрукованих пізніше в «Новому ЛЕФі» відомих «празьких тез» Юрія Тинянова й Романа Якобсона «Проблеми вивчення літератури і мови» (1928) [49, 35—37], покликаних відродити ОПОЯЗ [23].

У статті 1926 р. А. Шамрай знову акцентує увагу на теорії апперцепції Потебні, виокремлюючи читача як основний чинник розвитку історії літератури: «Літературний твір, появившись унаслідок творчого змагання автора, не лишається нерухомим по виходу у світ. Він живе у свідомості читача, змінюючи своє значення в процесі творчого сприймання». [56, 243]. Дослідник не просто переміщує оптику з позиції автора на читача, але говорить про контекстуальне («ситуативне») сприйняття. Тому будь-яка інтерпретація, на його думку, завжди зумовлена «особливостями ідеологічного складу читача»: «Читач зрозумів твір так, як він його зміг зрозуміти, і це його тлумачення змісту прилипло до твору, модифікуючися з часом в іншому осередку читачів» [56, 244]. Учений також зазначає, що момент інтерпретації та авторська ідея («задум») належать до «ідеологічного ряду», тоді як до формального ряду він зараховує «художнє оформлення цього “мыслительного” процесу, наскільки його можна абстрагувати від психіки, як технічний прийом» [56, 244—245]. Отже, А. Шамрай услід за О. Білецьким упритул підходить до вивчення субстанції читача і зняття суперечності між історичним і естетичним аспектами розвитку літератури, що в подальшому дістане більш глибоке теоретичне обґрунтування у працях представників школи рецептивної естетики²⁵.

Теоретичні погляди А. Шамрая на розвиток літературного процесу досить повно відображені в його підручнику «Українська література. Стислий огляд» (1927, 1928), призначеному для підвищених курсів українізації, у якому він робить спробу поєднати формальний і соціологічний методи. Але, на відміну від Б. Якубського, який у своїй книжці «Соціологічний метод у письменстві» виходить більшою мірою з теоретичних праць Б. Арватова²⁶, автор підручника пропонує формально-соціологічне прочитання української літератури через проблему читача. «Соціальне обличчя читача» певного історичного періоду (і, відповідно, соціально-історичний контекст доби) лежить в основі теоретичного підходу автора. У передмові до книжки Шамрай зазначає:

Спостерігаючи зміну думок, настроїв, уподобань, як вони змінюються в літературних пам'ятках протягом століть, ми не можемо не зауважити, що змінюється так само й літературна форма: способи вислову, структура розподілу матеріалу і т. ін. <...> В кожну добу ми зможемо зауважити існування якогось певного стилю, якусь моду на виразно означені жанри. Зміна їх в історичному поступуванні,

²⁵ Зокрема, Ганс-Роберт Яусс у своїй засадничій праці зазначав: «Історичне життя літературного твору немислиме без активної участі його адресата. Його посередництво дає змогу включити твір у змінний горизонт пізнання його історичної тривалості, у якому просте сприйняття постійно трансформується в критичне розуміння, а пасивна рецепція — в активну, визнані естетичні норми витісняються новими» [63, 37].

²⁶ Див. 6-й розділ книги Б. Якубського «Соціологічний аналіз форми літературного твору» [62]. Також див. про «синтетизм» теоретичних пошуків Б. Якубського статтю Олексія Сінченка [46].

специфічні обставини, серед яких відбувається боротьба старих та нових літературних шкіл, — і становить окремий ряд в загально-історичному процесі, що обумовлюючись в своєму розвитку причинами іншого порядку, проте розвивається за своїми власними законами [57, 6—7].

У своєму розумінні зумовленості літературних процесів А. Шамрай не відходить далеко від поширеної на той час марксистської інтерпретації. Самі назви розділів підручника свідчать про відносну близькість до найрадикальніших спроб будівництва марксистської історіографії 1920-х років: розподіл історичного періоду після феодалізму на епохи торговельного, аграрного, промислового, фінансового капіталізму демонструє його знайомство з провідною в тодішньому СРСР марксистською історичною школою Михайла Покровського.

Однак, прийнявши ці — досить широкі — рамки, учений дистанціюється від «вulgарного соціологізму» як такого. Він згоден із тим, що «базис визначає надбудову», але його «надбудова» живе автономним самостійним життям і слідує своїй внутрішній логіці. Історично зумовлену літературну епоху, згідно з А. Шамраєм, визначає поняття панівного стилю, котрий розуміється набагато ширше, ніж у традиційному літературознавстві того часу; по суті, автор намагається сформулювати поняття, яке після Другої світової війни у французькій теорії отримало назву «дискурс». «Стиль» в А. Шамрая — це одночасно і спосіб художнього (історично зумовленого) мислення, і спосіб письма. Однак у цю схему вчений поміщає ще одного актора — читача. «Стиль» для А. Шамрая не існує безвідносно, він визначається не тільки історичною епохою (яка визначається «базисом»), а і способом читання та очікуваннями читача. З одного боку, читач — такий самий продукт історичної епохи, як і стиль, але в його постаті ми бачимо відбиття марксистської ідеї про визначальний вплив базису. Отже, проблема читання й розуміння тексту полягає в кореляції між універсальним і приватним: читач, безумовно, представник класу, але водночас він — індивід. Ця обставина багато в чому спростовує закиди в «еклектизмі», які звучали на адресу А. Шамрая.

Концепція українського вченого — не просто набір різних ідей, а спроба створити синтетичну систему, яка б умістила в собі різні способи теоретичного мислення. Вищенаведена цитата яскраво демонструє механізм побудови такої синтетичної системи, яка передбачала поєднання марксизму з теорією читача. Водночас формальний метод (наголошення на автономності літературного ряду) дослідник синтезує з теорією, від якої формалізм відштовхувався, — потєбніанством. Як і у випадку із соціологічним методом, А. Шамрай зміг не тільки примирити, а й поєднати ці дві (на перший погляд) «ворожі течії» (за його висловом)²⁷, уводячи третій елемент — читача.

---

²⁷ Теоретик літератури Галін Тіханов виокремлює певні точки перетину позицій формалістів і марксистів, зокрема, в аспекті строгої науковості та перебуванні в межах однієї епістемі модерності [64, 26—68].

Не беручи до уваги власне літературознавчу цінність концепції вченого, слід зазначити його теоретичну гнучкість, універсалізм і вміння мислити ширше за сталі концепції. Науковий «синтетизм» дослідника, який був загалом властивий українському літературознавству 1920-х років [25; 29; 36; 58], виявився у спробі створити нову теорію, основу на поєднанні різноманітних підходів до аналізу літературного твору.

Дякую Оксані Пашико, Олександрові Дмитрієву, Андрієві Портнову та Ігореві Лоцілову за безцінні поради під час написання цієї статті.

ЛІТЕРАТУРА

1. А. П. Шамрай. Матеріали наук. конф., присвяченої 100-річчю від часу народження видатного вченого-літературознавця і педагога / упор. П. П. Охріменко / Сумський державний педагогічний університет. Суми, 1996. 41 с.
2. *Айзениток И. Я.* Письмо О. М. Брику от 19 апреля 1923 года // Российский государственный архив литературы и искусства. Ф. 2852. Оп. 1. Ед. хр. 158. 2 л.
3. *Айзениток И.* [Рец.]: Харківська школа романтиків. Харків: ДВУ, 1930. Т. 3. Стаття, ред. і прим. А. Шамрая // Літературний архів. 1931. № 1/2. С. 195—203.
4. *Айзениток И.* До історії видань творів Квітки // Бібліологічні вісті. 1926. № 4. С. 35—47.
5. *Айзениток И.* Манжура і Ол. Потебня // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1928. Кн. 21—22. С. 149—160.
6. *Айзениток И.* Потебня і ми // Життя й революція. 1926. № 12. С. 25—36;
7. *Айзениток И.* Потебня і українська література // Шляхи мистецтва. 1921. № 2. С. 94—101.
8. *Айзениток И.* У перших лавах // Про Олександра Білецького. Спогади. Статті. Київ: Радянський письменник, 1984. С. 64—81.
9. *Бабак Г.* Борис Эйхенбаум в Украине: дискуссия вокруг статьи «Теория “формального метода”» в журналах «Червоний шлях» и «Красное слово» // НЛО. 2019. № 5 (159). С. 193—215.
10. *Бабак Г., Дмитрієв А.* Атлантида советского нацмодернизма: формальный метод в Украине (1920-е — начало 1930-х). Москва: Новое литературное обозрение, 2021. 784 с.
11. *Белецкий А. А. А.* Потебня и наука истории литературы в России // Бюллетень редакционной комиссии для издания сочинений А. А. Потебни. Ч. I. Харьков, 1922. С. 38—47.
12. *Белецкий А.* Автобиография // *Белецкий А.* Избранные труды по теории литературы / Под. общ. ред. Н. К. Гудзия. Москва: Просвещение, 1964. С. 5—25.
13. *Белецкий А.* В мастерской художника слова // Вопросы теории и психологии творчества. Т. 8. Харьков, 1923. С. 87—277.
14. *Белецкий А.* Наука о литературе в истории Харьковского университета // Труды філологічного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького. 1959. Т. 7. С. 5—30.
15. *Белецкий А.* Несколько слов о разработке научной поэтики в России и на Западе // *Белецкий А.* Избранные труды по теории литературы / Под. общ. ред. Н. К. Гудзия. Москва: Просвещение, 1964. С. 41—51.
16. *Белецкий А.* Новейшие течения в русской науке о литературе // Народное просвещение. 1922. № 5/6. С. 39—47.
17. *Белецкий А.* Об одной из очередных задач историко-литературной науки // *Белецкий А.* Избранные труды по теории литературы / Под. общ. ред. Н. К. Гудзия. Москва: Просвещение, 1964. С. 25—41.
18. *Белецкий А.* [Рец.:] Жирмунский В. Композиция лирических произведений // Путь просвещения. 1922. № 2. С. 300—301.

19. *Белецкий А.* [Рец.:] Шкловский В. О теории прозы // Червоний шлях. 1925. № 11—12. С. 363—365.
20. *Белый А.* Мысль и язык (философия языка Потебни) // Логос. 1910. Кн. 2. С. 240—258.
21. *Білецький О.* Читач, письменник, література (З доповіді на з'їзді «Плуга») // Плужанин. 1927. № 6. С. 40—48.
22. *Ветухов А.* Потебнианство // Родной язык в школе. 1923. Кн. 1. С. 110—116; Кн. 2. С. 106—108.
23. *Ветухов О.* До розуміння Потебні // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри Історії української культури. Т. 2/3. Харків, 1926. С. 11—38.
24. *Галушкин А.* «И так, ставши на костях, будем трубить сбор...»: К истории несостоявшегося возрождения Опояза в 1928—1930 гг. // НЛО. 2000. № 4. С. 136—158.
25. *Дзюба І.* Олександр Білецький і проблема літературного синтезу // *Дзюба І.* З криниці літ: у 3 т. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2006. Т. 2. С. 516—524.
26. *Дмитриев А.* Археология эпохи и пластика идентичности: Петров — Домонтович — Бэр // НЛО. 2017. № 5 (147). С. 214—227.
27. *Дмитриев А.* Украинская наука и ее «имперские» контексты (XIX — начало XX века) // Ab Imperio. 2007. № 4. С. 121—172.
28. До критики методологічних позицій українського літературознавства // Літературний архів. 1931. № 3. С. 68—85.
29. *Звиняцковский В.* К познанию «тайной логики вещей» (проблема «литература и действительность» в традициях школы Белецкого) // Collegium. 2016. № 1. С. 33—35.
30. *Зенкин С.* Форма внутренняя и внешняя // Русская теория. 1920—1930-е годы. Москва: РГГУ, 2004. С. 147—167.
31. *Лезин Б.* Дещо про теорію і психологію слова Потебні // Червоний шлях. 1925. № 1—2. С. 291—297.
32. *Лезин Б.* О сочетании психологического метода изучения художественного творчества с марксистским // Родной язык в школе. 1927. № 6. С. 90—105.
33. *Машикин А.* На шляху до наукової естетики // Шляхи мистецтва. 1922. № 1. С. 61—65.
34. *Машикин А.* Потебня // Шляхи мистецтва. 1921. № 2. С. 102—103.
35. Олександр Опанасович Потебня: (До 170-річчя з дня народження): Бібліогр. покажч. / Вступ. ст. Ф. Широкопад; Наук. ред. Ф. Широкопад; Бібліогр. ред. С. Глибицька. Харків, 2005. 79 с.
36. *Панченко В.* Олександр Білецький як літературний критик: 1920-ті роки // Магістеріум. 2002. Вип. 8. Літературознавчі студії. С. 72—76.
37. *Пашико О.* «На шляхах до утворення науки про літературу»: нереалізований видавничий проект 1920-х років // Наукові записки НаУКМА. Літературознавство. 2019. Вип. 2. С. 72—91.
38. *Петров В.* [Рец.:] Навроцький Б. Мова та поезія. Нарис з теорії поезії. — Х., 1925 // Записки історико-філологічного відділу УАН. 1927. Вип. XII. С. 328—334.
39. *Петров В.* До питання про Потебню й Лотце // Записки історико-філологічного відділу УАН. 1926. Кн. 9. С. 367—368.
40. *Петров В.* Потебня й Лотце // Записки історико-філологічного відділу УАН. 1924. Кн. 4. С. 259—263.
41. *Пильщиков И.* «Внутренняя форма слова» в теориях поэтического языка // Критика и семиотика. 2014. № 2. С. 54—76.
42. *Плотников И.* «Общество изучения поэтического языка» и Потебня // Педагогическая мысль. 1923. № 1. С. 31—40.
43. *Розенберг О.* До характеристики філософічних поглядів О. О. Потебні // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри Історії української культури. 1926. № 2/3. С. 69—77.
44. *Светликова И.* Истоки русского формализма: Традиция психологизма и формальная школа. Москва: Новое литературное обозрение, 2005. 176 с.

45. Сінченко О. Неопотебнянство Бориса Навроцького // Синопис: текст, контекст, медіа. 2015. № 2.
46. Сінченко О. Формалістичні аспекти літературної теорії Бориса Якубського // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки». 2011. № 2 (2). С. 46—52.
47. Сумцов М. До історії наукового впливу О. Потебні // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри Історії української культури. 1926. Ч. 2/3. С. 5—10.
48. Тынянов Ю. Литературный факт. Москва: Высшая школа, 1993. 319 с.
49. Тынянов Ю., Якобсон Р. Проблемы изучения литературы и языка // Новый Лэф. 1928. № 12. С. 35—37.
50. Ханзен-Лёве О. Русский формализм. Методологическая реконструкция развития на основании принципа остранения. Москва: Языки русской культуры, 2001. 672 с.
51. Харцищев В. Потебня і «лапки» // Червоний шлях. 1925. № 5. С. 163—169.
52. Харцищев В. Потебня й сучасна поетика // Червоний шлях. 1927. № 12. С. 117—134.
53. Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 8528. Шамрай А. Ф. [справа, 1923 (?)]. 6 арк.
54. Черемська О. Витоки Харківської філологічної школи і потебнянські національно-мовні традиції // Українська мова. 2016. № 2. С. 92—109.
55. Шамрай А. О. Потебня і методологія історії літератури // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри Історії української культури. 1924. Ч. 1. С. 49—68.
56. Шамрай А. «Формальний» метод у літературі // Червоний шлях. 1926. № 7/8. С. 233—267.
57. Шамрай А. Українська література. Стислий огляд. Укрлікнеп при УПО НКО УСРР. Бібліотека Українознавства. Харків: Рух, 1928.
58. Шевченко Г. Проблема читача в компаративних дослідженнях Олександра Білецького // Слово і Час. 2007. № 11. С. 81—83. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/38962/13-Shevchenko.pdf>
59. Шкловский В. Искусство как прием // Сборники по теории поэтического языка. Петроград, 1917. Вып. 2. С. 3—14.
60. Шкловский В. Потебня // Биржевые ведомости. 1916. 30 декабря (№ 16010).
61. Шкловский В. Потебня // Поэтика: сборники по теории поэтического языка. Петроград, 1919. С. 3—6.
62. Якубський Б. Соціологічний метод у письменстві. Київ: Слово, 1923. 128 с.
63. Яусс Х. Р. История литературы как провокация литературоведения // НЛО. 1995. № 12. С. 34—84.
64. Tihanov G. The Birth and the Death of Literary Theory. Regimes of Relevance in Russia and Beyond. Stanford, California: Stanford UP, 2019. 258 p.

Отримано 21 грудня 2021 р.

REFERENCES

1. Okhrimenko, P. P. (Ed.). (1996). *A. P. Shamrai. Materialy naukovoi konferentsii, prysviachenoї 100-richchiu vid chasu narodzhennia vydatnoho vchenoho-literaturoznavtsia i pedahoha*. Sumy: Sumskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet. [in Ukrainian]
2. Aizenshtok, I. (1923, April 19). [Letter to O. M. Brik]. Russian State Archives of Literature and Art (RGALI) (Fund 2852, Inv. 1, Folder 158). Moscow. [in Russian]
3. Aizenshtok, I. (1931). [Review:] Kharkivska shkola romantykiv. Kharkiv: DVU, 1930. T. 3. Stattia, red. i prym. A. Shamraia. *Literaturnyi arkhiv*, 1/2, 195—203. [in Ukrainian]
4. Aizenshtok, I. (1926). Do istorii vydan tvoriv Kvitky. *Bibliolohichni visti*, 4, 35—47. [in Ukrainian]
5. Aizenshtok, I. (1928). Manzhura i Ol. Potebnia. *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN*, 21/22, 149—160. [in Ukrainian]

6. Aizenshtok, I. (1926). Potebnia i my. *Zhyttia y revoliutsiia*, 12, 25—36. [in Ukrainian]
7. Aizenshtok, I. (1921). Potebnia i ukrainska literatura. *Shliakhy mystetstva*, 2, 94—101. [in Ukrainian]
8. Aizenshtok, I. (1984). U pershykh lavakh. In V. H. Donchyk (Ed.), *Pro Oleksandra Biletskoho. Spohady. Statti* (pp. 64—81). Kyiv: Radianskyi pysmennyk. [in Ukrainian]
9. Babak, G. (2019). Boris Eikhenbaum v Ukraine: diskussiiia vokrugh stati “Teoriia ‘formalnogo metoda’” v zhurnalakh “Chervonyi shliakh” i “Krasnoe slovo”. *NLO*, 5(159), 193—215. [in Russian]
10. Babak, G., & Dmitriev, A. (2021). *Atlantida sovetskogo natsmodernizma: formalnyi metod v Ukraine (1920-e — nachalo 1930-kh)*. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian]
11. Beletskii, A. (1922). A. A. Potebnia i nauka istorii literatury v Rossii. *Biuletyn Redaktsiinoho komitetu dlia vydannia tvoriv O. Potebni*, 1, 38—47. [in Russian]
12. Beletskii, A. I. (1964). Avtobiografiia. In A. I. Beletskii, *Izbrannye trudy po teorii literatury* (N. K. Gudzii, Ed.; pp. 5—25). [in Russian]
13. Beletskii, A. I. (1923). V masterskoi khudozhnika slova. In *Voprosy teorii i psikhologii tvorchestva* (Vol. 8; pp. 87—277). Kharkiv. [in Russian]
14. Beletskii, A. (1959). Nauka o literature v istorii Kharkovskogo universytetu. *Trudy filolohichnoho fakultetu Kharkivskoho derzhavnogo universytetu im. O. M. Horkoho*, 7, 5—30. [in Russian]
15. Beletskii, A. I. (1964). Neskolko slov o razrabotke nauchnoi poetiki v Rossii i na Zapade. In A. I. Beletskii, *Izbrannye trudy po teorii literatury* (N. K. Gudzii, Ed.; pp. 41—51). [in Russian]
16. Beletskii, A. (1922). Noveishie techeniia v russkoi nauke o literature. *Narodnoe prosveschenie*, 5/6, 39—47. [in Russian]
17. Beletskii, A. I. (1964). Ob odnoi iz ocherednykh zadach istoriko-literaturnoi nauki. In A. I. Beletskii, *Izbrannye trudy po teorii literatury* (N. K. Gudzii, Ed.; pp. 25—41). [in Russian]
18. Beletskii, A. (1922). [Review:] Zhirmunskii V. Kompozitsiia liricheskikh proizvedenii. *Put prosvescheniia*, 2, 300—301. [in Russian]
19. Beletskii, A. (1925). [Review:] Shklovskii V. O teorii prozy. *Chervonyi shliakh*, 11/12, 363—365. [in Ukrainian]
20. Belyi, A. (1910). Mysl i yazyk (filosofiiia yazyka Potebni). *Logos*, 2, 240—258. [in Russian]
21. Biletskyi, O. (1927). Chytach, pysmennyk, literatura (Z dopovidi na zizdi “Pluha”). *Pluzhanyn*, 6, 40—48. [in Ukrainian]
22. Vetukhov, A. (1923). Potebnianstvo. *Rodnoi yazyk v shkole*, 1, 110—116; 2, 106—108. [in Russian]
23. Vetukhov, O. (1926). Do rozuminnia Potebni. *Naukovyi zbirnyk Kharkivskoi naukovo-doslidchoi katedry Istorii ukrainskoi kultury*, 2/3, 11—38. [in Ukrainian]
24. Galushkin, A. (2000). “I tak, stavshi na kostiakh, budem trubit sbor...”: K istorii nesostoia-vshegosia vozrozhdeniia Opoiaza v 1928—1930 gg. *NLO*, 4, 136—158. [in Russian]
25. Dziuba, I. (2006). Oleksandr Biletskyi i problema literaturnoho syntezu. In I. Dziuba, *Z krynytsi lit* (Vols. 1—3, Vol. 2; pp. 516—524). Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [in Ukrainian]
26. Dmitriev, A. (2017). Arkheologiiia epokhi i plastika identichnosti: Petrov — Domontovich — Ber. *NLO*, 5(147), 214—227. [in Russian]
27. Dmitriev, A. (2007). Ukrainskaia nauka i yeie “imperskie” konteksty (XIX — nachalo XX veka). *Ab Imperio*, 4, 121—172. [in Russian]
28. Do krytyky metodolohichnykhpozytsii ukrainskoho literaturoznavstva. (1931). *Literaturnyi arkhiv*, 3, 68—85. [in Ukrainian]
29. Zvinitskovskii, V. (2016). K poznaniuu “tainoi logiki veshchei” (problema “literatura i deistvitelnost” v traditsiakh shkoly Beletskogo). *Collegium*, 1, 33—35. [in Russian]
30. Zenkin, S. (2004). Forma vnutrenniaia i vneshniaia. In S. Zenkin (Ed.), *Russkaia teoriia. 1920—1930-e gody* (pp. 147—167). Moscow: RGGU [in Russian]

31. Lezin, B. (1925). Deshcho pro teoriuu i psykhologiiu slova Potebni. *Chervonyi shliakh*, 1/2, 291—297. [in Ukrainian]
32. Lezin, B. (1927). O sochetanii psikhologicheskogo metoda izuchenii khudozhestvennogo tvorchestva s marksistskim. *Rodnoi yazyk v shkole*, 6, 90—105.
33. Mashkin, A. (1922). Na shliakhu do naukovoï estetyky. *Shliakhy mystetstva*, 1, 61—65. [in Ukrainian]
34. Mashkin, A. (1921). Potebnia. *Shliakhy mystetstva*, 2, 102—103. [in Ukrainian]
35. Shyrokora F., & Hlybytska, S. (Eds.). (2005). *Oleksandr Opanasovych Potebnia: (Do 170-richchia z dnia narodzhennia): Bibliografichni pokazhchyk*. [in Ukrainian]
36. Panchenko, V. (2002). Oleksandr Biletskyi yak literaturnyi krytyk: 1920-ti roky. *Magisterium*, 8, 72—76. [in Ukrainian]
37. Pashko, O. (2019). “Na shliakhakh do utvorennia nauky pro literaturu”: nerealizovanyi vydavnychiy proekt 1920-kh rokiv. *Naukovi zapysky NaUKMA. Literaturoznavstvo*, 2, 72—91. [in Ukrainian]
38. Petrov, V. (1927). [Review:] Navrotskyi B. Mova ta poezii. Naryz z teorii poezii. — Kh., 1925. *Zapysky istoryko-filolohichnogo viddilu UAN*, 12, 328—334. [in Ukrainian]
39. Petrov, V. (1926). Do pytannia pro Potebniu y Lottse. *Zapysky istoryko-filolohichnogo viddilu UAN*, 9, 367—368. [in Ukrainian]
40. Petrov, V. (1924). Potebnia i Lottse. *Zapysky istoryko-filolohichnogo viddilu UAN*, 4, 259—263. [in Ukrainian]
41. Pilshchikov, I. (2014). “Vnutrenniaia forma slova” v teoriiakh poeticheskogo yazyka. *Kritika i semiotika*, 2, 54—76. [in Russian]
42. Plotnikov, I. (1923). “Obschestvo izuchenii poeticheskogo yazyka” i Potebnia. *Pedagogicheskaiia mysl*, 1, 31—40. [in Russian]
43. Rozenberg, O. (1926). Do kharakterystyky filosofichnykh pohliadiv O. O. Potebni. *Naukovyi zbirnyk Kharkivskoi naukovo-doslidchoi katedry Istorii ukrainskoi kultury*, 2/3, 69—77. [in Ukrainian]
44. Svetlikova, I. (2005). *Istoki russkogo formalizma: Traditsiia psikhologizma i formalnaia shkola*. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian]
45. Sinchenko, O. (2015). Neopotebnianstvo Borysa Navrotskoho. *Synopsys: tekst, kontekst, media*, 2. [in Ukrainian]
46. Sinchenko, O. (2011). Formalistychni aspekty literaturnoi teorii Borysa Yakubskoho. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu imeni Alfreda Nobelia*, 2(2), 46—52. [in Ukrainian]
47. Sumtsov, M. (1926). Do istorii naukovoï vplyvu O. Potebni. *Naukovyi zbirnyk Kharkivskoi naukovo-doslidchoi katedry Istorii ukrainskoi kultury*, 2/3, 5—10. [in Ukrainian]
48. Tynianov, Yu. (1993). *Literaturnyi fakt*. Moscow: Vysshaia shkola. [in Russian]
49. Tynianov, Yu., & Jakobson, R. (1928). Problemy izuchenii literatury i yazyka. *Novyi Lef*, 12, 35—37. [in Russian]
50. Hansen-Love, A. (2001). *Ruskii formalizm. Metodologicheskaiia rekonstruktsiia razvitiia na osnovanii printsipa ostraneniia*. (Trans.). Moscow: Yazyki russkoi kultury. [in Russian]
51. Khartsiiev, V. (1925). V. Potebnia i “lapky”. *Chervonyi shliakh*, 5, 163—169. [in Ukrainian]
52. Khartsiiev, V. (1927). Potebnia y suchasna poetyka. *Chervonyi shliakh*, 12, 117—134. [in Ukrainian]
53. Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine) (Fund 166, Inv. 12, Folder 8528). Kyiv. [in Russian, Ukrainian]
54. Cheremskia, O. (2016). Vytoky Kharkivskoi filolohichnoi shkoly i potebnianski natsionalno-movni tradytsii. *Ukrainska mova*, 2, 92—109. [in Ukrainian]
55. Shamrai, A. (1924). O. Potebnia i metodolohiia istorii literatury. *Naukovyi zbirnyk Kharkivskoi naukovo-doslidchoi katedry Istorii ukrainskoi kultury*, 1, 49—68. [in Ukrainian]
56. Shamrai, A. (1926). “Formalnyi” metod u literaturi. *Chervonyi shliakh*, 7/8, 233—267. [in Ukrainian]

57. Shamrai, A. (1928). *Ukrainska literatura. Styslyi ohliad. Derzhavnyi naukovo-metodychnyi Komitet NKO USRR. Ukrliknep pry UPO NKO USRR. Biblioteka Ukrainoznavstva* (2nd ed.). Kharkiv: Rukh. [in Ukrainian]
58. Shevchenko, H. (2007). Problema chytacha v komparatyvnykh doslidzhenniakh Oleksandra Biletskoho. *Slovo i Chas, 11*, 81-83. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/38962/13-Shevchenko.pdf> [in Ukrainian]
59. Shklovskii, V. (1917). *Iskusstvo kak priem. Sborniki po teorii poeticheskogo yazyka, 2*, 3—14. [in Russian]
60. Shklovskii, V. (1916, December 30). *Potebnia. Birzhevye vedomosti*. [in Russian]
61. Shklovskii, V. (1919). *Potebnia. Poetika: sborniki po teorii poeticheskogo yazyka, 1*, 3—6. [in Russian]
62. Yakubskiy, B. (1923). *Sotsiologichnyi metod u pysmenstvi*. Kyiv: Slovo. [in Ukrainian]
63. Jauss, H.-R. (1995). *Istoriia literatury kak provokatsiia literaturovedeniia*. (Trans.). *NLO, 12*, 34—84. [in Russian]
64. Tihanov, G. (2019). *The Birth and the Death of Literary Theory. Regimes of Relevance in Russia and Beyond*. Stanford University Press.

Received 21 December 2021

Galina Babak, PhD

New Europe College — Institute for Advanced Study

21 Plantelor st., Bucharest, Romania, 023971

e-mail: babakgalin@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7528-9601>

AHAPII SHAMRAI IN SEARCH OF SYNTHETIC THEORY OF LITERATURE: 1920s

This article reconstructs the theoretical views of a literary historian and critic Ahapii Pylypovych Shamrai (1896—1952) in the context of perception of Oleksandr Potebnia's philological and linguistic heritage — and at the same time in the context of the development of the formal method and sociological approach in Ukrainian literary criticism in the 1920s. The study offers a detailed analysis of Shamrai's early work "O. Potebnia and the methodology of the history of literature" (1924) in the connection with Russian formalists' critical approach to Potebnia's theoretical ideas. In his early work, Shamrai calls for a rethinking of Potebnia's theory of the 'inner form of the word' and some of his other ideas, which, in his opinion, could be the basement for the further development of Ukrainian and Russian literary theory. Particular attention is paid to the study of a reader (audience) as a major component of literary analysis and interpretation. The idea of 'studying a reader' was crucial when Ukrainian scholars tried to combine two theoretical approaches — the formal and sociological methods. One of the best examples of such 'synthetism' in Ukrainian literary studies of the 1920s was Shamrai's textbook "Ukrainian Literature. Brief overview" (1927, 1928), which is discussed in this article. The paper also argues that "synthetism" was inherent to the Ukrainian literary criticism of the 1920s in general. It was a theoretical framework used by many Ukrainian literary scholars, Oleksandr Biletskyi and Borys Jakubskiy being among them. Providing a historical context for Shamrai's theories, the article also examines the historical and philological ideas of his older contemporary Oleksandr Biletskyi and estimates their influence on the development of Ukrainian literary criticism of that time.

Keywords: A. Shamrai, O. Potebnia, O. Biletskyi, Russian formalism, OPOYAZ, Ukrainian formalism, Marxism, sociological approach, reader.